

Михаил Владимирович Ослон

Институт славјановедения РАН (Москва)

О НЕКИМ ОСОБИНАМА РОМСКОГ НАГЛАСНОГ СИСТЕМА

Сажетак. У раду се упоређује мјесто нагласка у низу архаичних ромских дијалеката који су сачували слободан нагласак. Испоставља се да је тешко свести нагласак појединих граматичких (углавном глаголских) категорија на један праромски систем, мада се дају уочити одређене закономјерности. Битна црта ромске (можда праромске) акцентуације јест посебан начин наглашавања сложеница. Та особина вјероватно потиче од старих правила „прескакања“ нагласка у синтактичким скупинама, која се чувају у неким сувременим говорима¹.

Кључне ријечи: ромски (цигански) језик, акцентологија.

У већини ромских дијалеката постоји разликовни динамички нагласак и/или дужина. Разликовни нагласак је нестало у дијалектима који су били изложени снажном утицају мађарског одн. финског језика, као што су, на примјер, дијалекти ромунгро [Elšík, Hübschmannová, Šebková 1999] и фински кале [Valtonen 1972]. Што се тиче дужине, није јасно колико је она стара. Разликовна дужина се обично јавља у дијалектима без фонолошког нагласка, али тај услов није обавезан, уп. ситуацију у велшком дијалекту [Sampson 1926] и у дијалекту лотфитка (летонских Рома) [Mānušs 1997]. Већина дијалеката данас има само разликовни нагласак, на примјер: „румелијски“ [Raspati 1870], рускоромски [Шаповал 2007], калдерашки [Демерет, Демерет 1990; Tcherenkov 1999; Boretzky 1994; Lee 2005], кримски [Торопов 2003; 2009]. Навешћемо неколико ријечи из дијалеката који се разликују по прозодијским цртама:

калдераш.	рускором.	лотфитка	фински кале	
<i>ženó</i>	<i>дженó</i>	<i>džēnó</i>	<i>džēno</i>	‘особа’
<i>tató</i>	<i>тамó</i>	<i>tató</i>	<i>tatto</i>	‘топао’
<i>kán</i>	<i>кан</i>	<i>kan</i>	<i>kān</i>	‘ухо’
<i>gád</i>	<i>гад</i>	<i>gād</i>	<i>gād</i>	‘кошуља’
<i>fóro</i>	<i>фóро</i>	<i>fóros</i>	<i>fōros</i>	‘град’
<i>kərəl</i>	<i>кэрэл</i>	<i>kērel</i>	<i>čērel</i>	‘ради’ (гл.)

¹ Захвалан сам Кирилу Кожанову и Леву Черенкову на исправкама и примједбама те Орсату Лигорио, Светозару Лашину и Младену Ухлику на помоћи у припреми текста.

Овај списак представља најтипичније одразе: мјесто нагласка се углавном подудара међу дијалектима, а ситуација с дужинама није потпуно јасна². Ова подударност се обично сматра тривијалном, али треба рећи да ромска акцентологија уопће не постоји. Кад се говори о ромским нагласцима, при навођењу праромских облика у литератури дужина се увијек занемарује, уп. традиционалне облике *dženo, *fóros, *gad, *kerél и сл.³ Овакви праромски (или „опћеромски“) облици не произилазе из било какве историјско-поредбене процедуре, већ напросто копирају облике појединих дијалеката.

Синхронијски гледано, ромски нагласни систем доста је једноставан. Главни принцип, који се увијек наводи у описима ромске акцентуације, гласи: предевропске именице (дакле, наслијеђене старориндијске, иранске и малобројне јерменске) имају нагласак на посљедњем слогу основе (или на древном наставку), уп. *jenó [ǰ-] < стинд. **janaka-*, док се у усправном падежу (номинативу) именица европског (на примјер грчког) поријекла наглашава коријен, уп. *fóros < грч. *φόρος*. У косом падежу именица те разлике нема, као и у глаголима (мада се наслијеђени одн. позајмљени глаголи разликују морфолошки). Ромски је језик дакле развио средство за разликовање старијих и новијих именица. Оваква је ситуација типична за већину ромских дијалеката који чувају старо мјесто нагласка.

Као примјер размотрићемо нагласни систем калдерашког дијалекта. Овај дијалект припада сјеверно-влашкој скупини циганских дијалеката, који потичу са румунског језичког простора. Ево како изгледају деклинацијске парадигме главних типова именица у руском калдерашком⁴.

² Данас превладава мишљење да је разликсна дужина касна појава која се развила независно у различитим дијалектима [уп. Matras 2002: 34]. Вјероватно је ситуација ипак нешто компликованија, али о томе неће бити ријечи у овој раду.

³ Овдје неће бити ријечи о дијалектима са секундарним ретракцијама [уп. Boretzky, Iglá 1994: 370], ни о дијалектима са секундарним тонским акцентом, као што је шведски ромски (који је попримио структурне црте шведског језика) [Lindel, Thorbjörnsson-Djerf 2008]. Не можемо дати преглед акцентуације свих ромских дијалеката, јер то захтијева много више мјеста. За сврху овог рада битни су само говори с очито архаичним нагласним системима.

⁴ Даћемо слику акцентуације савремених калдерашких говора у Русији и Украјини. Мада се руски калдерашки говори међусобно разликују, акценатски су скоро јединствени. Слични говори постоје у Србији [Boretzky 1994], Румунији, Шведској [Gjerdman, Ljungberg 1963], Сјеверној [Lee 2005, 2010, 2011] и Јужној Америци. Разликују се по неким ситницама у акцентуацији. Нама су уствари битне баш те ситнице (о њима ће бити ријечи доле). Овдје ћемо представити руски калдерашки систем као примјер једне синхроне акцентуације.

јд.	мн.	јд.	мн.	јд.	мн.
-----	-----	-----	-----	-----	-----

наслијеђене именице мушког рода:

	‘ром’	‘мјесто’	‘нераст’
ном.	<i>řóm</i>	<i>řóm</i>	<i>thán</i>
кос.	<i>řóm.és</i>	<i>řóm.én</i>	<i>than.á⁵</i>
	<i>bal.ó</i>	<i>bal.é</i>	<i>bal.és</i>
	<i>bal.é</i>	<i>bal.én</i>	<i>bal.én</i>

наслијеђене именице женског рода:

	‘језик’	‘ограда’	‘свиња’
ном.	<i>šib</i>	<i>šib.á</i>	<i>bár</i>
кос.	<i>šib.á-</i>	<i>šib.én-</i>	<i>bar.á</i>
	<i>bar.á</i>	<i>bar.án-</i>	<i>bal.í</i>
	<i>bal.á</i>	<i>bal.án-</i>	<i>bal.á</i>

позајмљене именице мушког рода:

	‘дјед’ (грч.)	‘комарац’ (рум.)
ном.	<i>páp.o</i>	<i>páp.urá</i>
кос.	<i>páp.ós</i>	<i>páp.ón</i>
	<i>cyncár.i</i>	<i>cyncár.a</i>
	<i>cyncar.és</i>	<i>cyncar.én</i>

позајмљене именице женског рода:

	‘ријеч’ (рум.)	‘загрљај’ (грч.)
ном.	<i>vórb.a</i>	<i>vórb.i</i>
кос.	<i>vorb.á-</i>	<i>vorb.én-</i>
	<i>angál.i</i>	<i>angál.a</i>
	<i>angal.á-</i>	<i>angal.én-</i>

Послијелози (-*kə/-gə*, -*sa/-gə*, -*tar/-dar*, -*te/-de*, -*k.o/-g.o*), који се додају косим облицима именица, никад нису наглашени, уп.:

<i>řom.és-kə</i>	‘мужу’ (датив једнине)
<i>vorb.á-k.o</i> , м.	‘који се односи на ријеч’ (генитив једн.)
<i>vast.én-dar</i>	‘за руке’ (аблатив множине)

Придјиви се понашају као именице, уп.:

наслијеђени:	<i>kal.ó</i> , ж. <i>kal.í</i> , мн. <i>kal.é</i> ‘црн’ исти наставак за оба рода: <i>šukár</i> ‘лијеп’, <i>god'av'ér</i> ‘паметан’
позајмљени:	увијек исти наставак за оба рода: <i>zál'eno</i> ‘зелен’, <i>xol'ár'iko</i> ‘бијесан’ <i>skúrto</i> ‘кратак’, <i>vušóro</i> ‘лак’

⁵ Именице синхронизирани мушког рода са наставком множине калд. -*á* потичу од староиндијских именица средњег рода [Ослон 2012].

Само неколико наслијеђених придјева (углавном замјеница) имају коријенски нагласак:

sóro ‘читав’, уп. *sóro d'és* ‘цио дан’
sávořə, мн. ‘сви [људи]’
kórkořo ‘сѣм’
phérdo ‘пун’ (изворно партицип, види доле)

У систему конјугације у већини глаголских врста такођер се наглашава наставак (или посљедњи слог основе):

презент		претерит	
јд.	мн.	јд.	мн.

наслијеђени глаголи:

‘казати’

1.	<i>phen.áv</i>	<i>phen.ás</i>	<i>phen.d'ém</i>	<i>phen.d'ám</i>
2.	<i>phen.és</i>	<i>phen.én</i>	<i>phen.d'án</i>	<i>phen.d'án</i>
3.	<i>phen.él</i>	<i>phen.én</i>	<i>phen.d.á(s)</i>	<i>phen.d'é</i>

позајмљени глаголи⁶:

‘писати’

1.	<i>hram.ó.v</i>	<i>hram.ó.s</i>	<i>hram.o.sar.d'ém</i>	<i>hram.o.sar.d'ám</i>
2.	<i>hram.ó.s</i>	<i>hram.ó.n</i>	<i>hram.o.sar.d'án</i>	<i>hram.o.sar.d'án</i>
3.	<i>hram.ó.l</i>	<i>hram.ó.n</i>	<i>hram.o.sar.d.á(s)</i>	<i>hram.o.sar.d'é</i>

Као што се види, позајмљени глаголи имају посебну морфологију, али се не разликују акценатски. Нагласак на крају има и већина суфиксалних глагола, уп. *bar'arél*, прет. *bar'ard'á(s)* ‘гажити’ (од придјева *baró* ‘велик’); *darav'él*, прет. *darad'á(s)* ‘плашити’ (каузатив за *darál* ‘бојати се’).

Међутим, само коријенски нагласак представљен је у презенту наслијеђених глагола с основом на *-d-*:

‘дизати’

1.	<i>vázd.av</i>	<i>vázd.as</i>	<i>vazd'ém</i>	<i>vazd'ám</i>
2.	<i>vázd'es</i>	<i>vázd'en</i>	<i>vazd'án</i>	<i>vazd'án</i>
3.	<i>vázd.el</i>	<i>vázd'en</i>	<i>vazd.á(s)</i>	<i>vazd.in'é</i>

На исти се начин у презенту понашају два глагола с другим основама: *prástav*, *prástes* ‘бјежати’, *g'ilábav*, *g'ilábés* ‘пјевати’ (поред облика *g'ilábav*, *g'ilábás* који не припадају тој истој конјугацији). Ови глаголи имају у претериту друкчије облике: *prastajém*, *g'ilabad'ém*,

⁶ Приказујемо ову врсту поједностављено.

вјероватно преузете из конјугације глагола с другим типом основе.

Постоје још двије врсте глагола са карактеристичним нагласком лијево од наставка у презенту и/или претериту:

‘усрећивати се’

1. <i>baxt.áv.av</i>	<i>baxt.áv.as</i>	<i>baxt.ájľ.em</i>	<i>baxt.ájľ.am</i>
2. <i>baxt.áv'es</i>	<i>baxt.áv'en</i>	<i>baxt.ájľ.an</i>	<i>baxt.ájľ.an</i>
3. <i>baxt.áv'el</i>	<i>baxt.áv'en</i>	<i>baxt.ájľ.o</i> (м.)	<i>baxt.ájľ.e</i>

‘бојати се’

1. <i>dar.á.v</i>	<i>dar.á.s</i>	<i>dar.ájľ.em</i>	<i>dar.ájľ.am</i>
2. <i>dar.á.s</i>	<i>dar.á.n</i>	<i>dar.ájľ.an</i>	<i>dar.ájľ.an</i>
3. <i>dar.á.l</i>	<i>dar.á.n</i>	<i>dar.ájľ.o</i> (м.)	<i>dar.ájľ.e</i>

за разлику од:

‘вјеровати’

1. <i>pať.á.v</i>	<i>pať.á.s</i>	<i>pať.a.j.ém</i>	<i>pať.a.j.ám</i>
2. <i>pať.á.s</i>	<i>pať.á.n</i>	<i>pať.a.j.án</i>	<i>pať.a.j.án</i>
3. <i>pať.á.l</i>	<i>pať.á.n</i>	<i>pať.a.j.á(s)</i>	<i>pať.a.j.é</i>

Партиципи увијек имају наглашен наставак -ó, -í, -é, уп. *kərd.ó* ‘урађен’ (*kəráł*), *d'in.ó* ‘дат’ (*d'él*), *makhl.ó* ‘мазан’ (*makhól*). Само један има коријенски нагласак: *ph'érd.o* ‘пун’ (такођер у изразима попут *ph'érdo gláti* ‘пуно дјеце’; уп. глагол *phérál* ‘пуни’).

Најразноликији нагласак имају (медио)пасивни глаголи. Кад су створени од придјева, имају нагласак на крају:

‘црњети’ (уп. *kaló* ‘црн’)

1. <i>kal.uv.áv</i>	<i>kal.uv.ás</i>	<i>kal.il.ém</i>	<i>kal.il.ám</i>
2. <i>kal.ós</i>	<i>kal.ón</i>	<i>kal.il.án</i>	<i>kal.il.án</i>
3. <i>kal.ól</i>	<i>kal.ón</i>	<i>kal.il.ó</i>	<i>kal.il.é</i>

Исто у неколико глагола без синхрониске мотивације:

‘горјети’

1. <i>phab.uv.áv</i>	<i>phab.uv.ás</i>	<i>phab.ul.ém</i>	<i>phab.ul.ám</i>
2. <i>phab.ós</i>	<i>phab.ón</i>	<i>phab.ul.án</i>	<i>phab.ul.án</i>
3. <i>phab.ól</i>	<i>phab.ón</i>	<i>phab.ul.ó</i>	<i>phab.ul.é</i>

Исто тако: *tasól*, *tasuló* ‘давити се’; *phařól*, *phařuló* ‘пући’; *syřól*, *syřiló* ‘учити, навикавати се’ (уп. суфиксе -ul- одн. -il-).

Али ако се глагол твори од пасивног партиципа активног глагола, нагласак је увијек на основи:

'постајати' (уп. <i>kárdó</i> 'урађен')			
1. <i>kárd'.uv.av</i>	<i>kárd'.uv.as</i>	<i>kár.d'.il'.em</i>	<i>kár.d'.il'.am</i>
2. <i>kárd'.os</i>	<i>kárd'.on</i>	<i>kár.d'.il'.an</i>	<i>kár.d'.il'.an</i>
3. <i>kárd'.ol</i>	<i>kárd'.on</i>	<i>kár.d'.il'.o</i>	<i>kár.d'.il'.e</i>

Овдје спада и неколико глагола чији се облик тешко изводи из партиципа, као и случајеви кад глаголи имају неправилне партиципе без суфикса:

активан глагол		партицип	пасиван глагол
<i>d'ikhál</i>	'видјети'	[<i>d'ikhló</i>]	<i>d'ícól, d'ícilo</i>
<i>makhál</i>	'мазати'	[<i>makhló</i>]	<i>mácol, mácilo</i>
<i>pékál</i>	'пећи'	<i>pékó</i>	<i>p'é'ól, p'é'ilo</i>
<i>phagál</i>	'ломити'	<i>phagó</i>	<i>phád'ól, phád'ilo</i>

Имамо, дакле, сљедеће опреке у облицима истих категорија у презенту и претериту:

<i>phén'él</i>	'каже'	:	<i>váz'd'el</i>	'диже'
<i>bar'ól</i>	'расте'	:	<i>kárd'ol</i>	'постаје'
<i>bar'iló</i>	'порасте' (аор.)	:	<i>kárd'ilo</i>	'постаде'
<i>pa'tájá(s)</i>	'повјерова'	:	<i>daráj'la(s)</i>	'уплаши се'
<i>baxtáv'él</i>	'усрећује се'	:	<i>darav'él</i>	'плаши'

Како објаснити ове разлике?

Што се тиче првог пара (*phén'él* : *váz'd'el*), очито је да се ради о нагласку једноставних ријечи одн. сложеница:

phén'él < *bhanati* (стинд. भनति [*bhánati*] 'говори')
váz'd'el = *vást* 'рука' + *dél* 'даје'⁷

У свим дијалектима има по десетак глагола овог типа, тј. старих сложеница именица са глаголом 'давати'⁸. Тај се систем добро очувао у већини балканских говора [Boretzky, Iglá 1994: 371]. Али у низу других дијалеката уједначио се дочетни нагласак:

⁷ Етимологија првог дијела је спорна.

⁸ Неки глаголи су секундарно прешли у овај тип из регуларне конјугације, уп. калд. *phánd'el* 'везати' < стинд. बन्धति [*bandhati*]. Овај се глагол понаша нормално у неким дијалектима, уп. румел. *pandéla*.

калд.	крим.	румел.	рускором.	лотфитка	
<i>váz'd'el</i>	<i>vázdэл</i>	<i>lázdel(a)</i>	<i>газдэ́ла</i>	<i>ha(z)dél</i>	‘диже’
<i>bóld'el</i>	<i>bóldэл</i>	<i>bóldel(a)</i>			‘врти’
<i>khánd'el</i>	<i>кхándэл</i>	<i>kándel(a)</i>	<i>кхандэ́ла</i>	<i>khandél</i>	‘смрди’
<i>kánd'el</i>			<i>кандэ́ла</i>	<i>kandél</i>	‘слуша’
<i>trád'el</i>	<i>трáдэл</i>		<i>традэ́ла</i>	<i>trādél</i>	‘шаље’
<i>ród'el</i>	<i>рóдэл</i>	<i>ródel(a)</i>	<i>родэ́ла</i>	<i>rodél</i>	‘тражи’

Неки дијалекти (рускоромски, лотфитка, велшки и др.) имају само дочетни нагласак у облицима презента свих глагола (види доле). Коријенски се нагласак чува у императивима: лотф. *háde* ~ велш. *ásē* ‘дигни’ ~ рускором. *rázdэ́*, што важи и за глаголе са суфиксом *-kir-* (< **ker-* ‘радити’): *rákir* ~ *ráker* ~ (*no*)*pákir* ‘причај’.⁹

Можемо претпоставити да се бар на неком стадију радило о правим сложеницама, што се јасно уочава и у одговарајућим изразима у сродним језицима, уп. хиндустани *kān denā* ‘слушати’.

Нагласак на коријену оваквих двочланих сложеница поклапа се с нагласком неких синхронијских (квази)сложеница, на примјер, негативног императива: калд. *ná phen!* ‘немој рећи!’, *ná kər!* ‘немој радити!’, као и императива једног сложеног глагола: *azúkər!* ‘чекај!’ (уз новији нагласак *azúkər*; уп. *azúkərəl* ‘чека’).¹⁰

Зашто се, дакле, не поклапају нагласци облика презента одн. претерита, уп. калд. *váz'd'el* али *vazd'á(s)*? То се да објаснити узевши у обзир то да се у калдерашким облицима претерита глагола *d'él* ‘давати’ догодило стезање другог дијела (осим 3.мн.), уп. гл. придјев *d'inó* ‘дат’¹¹:

	калд.	рускором.	румел.	крим.	
1. јд.	<i>d'ém</i>	<i>дыéм</i>	<i>dinióm</i>	<i>динéм</i>	< * <i>din.jom</i> (?)
2.	<i>d'án</i>	<i>дыя́н</i>	<i>dinián</i>	<i>диня́н</i>	< * <i>din.jan</i>
3.	<i>d'a(s)</i>	<i>дыя́</i>	<i>diniás</i>	<i>диня́с</i>	< * <i>din.jas</i>
1. мн.	<i>d'ám</i>	<i>дыя́м</i>	<i>diniám</i>	<i>диня́м</i>	< * <i>din.jam</i>
2.	<i>d'án</i>	[<i>дынэ́</i>]	<i>dinián</i>	<i>диня́н</i> [<i>јус</i>]	< * <i>din.jan</i>
3.	<i>d'in'é</i>	<i>дынэ́</i>	[<i>diniás</i>]	<i>динэ́</i>	< * <i>din.e</i>

⁹ На рускоромским подацима захваљујем Леву Черенкову (у литератури се дају само новији облици попут *газдэ́*).

¹⁰ Уп. облике влашког (блиског калдерашком) буковинског говора *ažákar*, *ažákər* (имп.) ‘warten’, *žngər* ‘tragen’, *jikər* ‘halten’ [Miklosich V] (руски Калдераши данас изгледа користе само *an/in/n'i-kər*, *-gər*).

¹¹ О проблемима у вези са *-ŋi-* > **-j-* види [Boretzky 1995: 21].

Дакле, калд. *vazd'ém* < **vaz-din.jom* (иако самогласник наставка није јасан). Можемо претпоставити да разлика у акцентуацији проистиче из различитог броја слогова. То потврђују старе сложенице, уп. калд.:

два слога	три слога
<i>káv'ér</i> 'други' < * <i>ká-(a)uér</i> уп. <i>ka</i> 'овај', мн. <i>kol</i> ; <i>av'ér</i> 'други' (јд. и мн.)	: <i>kolav'ér</i> , мн. 'други' < * <i>kól-auér</i>
<i>sá-jék</i> 'свеједно' = <i>sá</i> 'све' + <i>jék(h)</i> 'један'	: <i>sa-da-jék</i> 'увијек' ¹² = <i>sá</i> 'све' + рум. <i>de</i> + <i>jék(h)</i> '1'
<i>li-duj</i> 'оба', <i>li-tr'in</i> 'сва три' <i>li-d'eš</i> 'свих 10' = <i>li</i> *'и' + <i>dúj</i> 'два' и тд.	: <i>li-jeftá</i> 'свих 7', <i>li-oxtó</i> 'свих 8' уп. <i>d'eš-u-dúj</i> '12'
<i>khón'ik</i> 'нико' < ? + * <i>ni</i> + * <i>k</i> (стинд. <i>kaḥ?</i>)	: <i>khan'ikás</i> , кос. 'никога' < ? + * <i>ni</i> + * <i>kas</i>
<i>khán'ci</i> 'ништа' < ? + * <i>ni</i> + <i>ci</i> ? 'не'	: <i>khan'cés-</i> , кос. 'ништа'

Као што видимо, етимологија сложеница није увијек прозирна. У раној историји ромског језика дошло је до низа правилних синкопа кратких самогласника¹³, који су у неким случајевима подлегли морфолошким аналогима, уп. *khán'ci* (са *-n-*), али *khan'ikás* (са *-ni-*), тако да је често тешко реконструисати структуру ријечи. Али то заправо истиче чињеницу да веза између мјеста нагласка и броја слогова у сложеницама није толико древна, него се створила последице реструктурирања староиндијских слогова.

Чини се, дакле, вјероватно да су на одређеном стадију двосложне сложенице аутоматски добивале почетни нагласак јер се губио нагласак другог дијела:

*' — ' > ' —

Кад је између двају нагласака био још један слог, тог ефекта није било, па се чувао нагласак другог дијела:

*' — — ' > — — — ' —

Ради се дакле не само о количини слогова, него о немогућности комбинације двају нагласака редом.

¹² Изгледа као калк рум. *totdeauna* 'увијек', дакле може бити релативно ново, уп. (из неког бесарабијског дијалекта) *sadaiina* [Miklosich II: 45].

¹³ Уп. стинд. बर्कर° [bárkara-], одакле *bakkaraka > *bākarāṇa > *bakró* 'јарац'.

Поред споменутих облика типа *vázd'el*, али *vazd'á* < *vaz-dinjá, дају се на овај начин објаснити облици:

prást'el 'бјежи' < *prá-stél
 < префикс + глагол попут *sthāti 'стоји' (без дужине¹⁴)
g'ilábel 'пјева' < *gilá-bél
 < **gītā-* (коси падеж?) + *uahati 'носи' (?)
 (уп. *g'ílí* < *gītikā*, стинд. गीति° [*gīti-*] 'пјевање')

Тако се дају објаснити и императиви:
vázd'e 'дигни', *prást'e* 'трчи', *g'ilábe* 'пјевај'

О другом се случају ради у *solaxál* 'клети се'
 < *sovl-a (коси падеж?) + *xál* 'једе'.
 (уп. другдје, нпр. велш. *sovel* ж. 'заклетва')

Шта се овдје десило, није јасно, уп. алтернативни облик глагола 'пјевати': 1.јд. *g'ilabáv*, 3.јд. *g'ilabál*. Јаснији је нагласак сложенице:

mothól 'говори' < *mujé-thouél
 уп. *múj*, кос. **mujés-* 'уста, лице', *thól* < *thouél 'ставља'

Можемо, дакле, претпоставити да је правило избора нагласка у сложеницама праромско, па да су његови резултати дјелимично нестали у низу дијалеката¹⁵.

Остале парове (*bar'ól* : *kár'd'ol*; *pa'ájá(s)* : *daráj'la(s)*; *baxtávél* : *darav'él*) треба размотрити заједно јер су међусобно чврсто повезани.

Можемо претпоставити да глаголи типа *pa'ál* 'вјеровати', *prasál* 'исмијавати' итд. имају исти тип претеритске основе као и *d'él* 'давати' (стари партицип на *-n-*), дакле можемо реконструисати морфолошки паралелне творбе:

prasajá(s) < *prasan-i-ás 'исмија'
 као *d'á(s)* < *din-i-ás 'даде'

Транзитивни суфиксални глаголи као што су *darav'él*, прет. *darad'á(s)* 'плашити'; *bar'arál*, прет. *bar'ard'á(s)* 'гајити' створени су помоћу суфикса који имају прототипе у средњоиндијском. Видимо да, ако глагол није сложен, него потиче од старе суфиксалне творбе

¹⁴ Стинд. *ā* > ром. *a*; стинд. *a* > ром. *e*, али изгледа да је у овој врсти глагола поопћен тип 1. јд. *-āmi*, 3. јд. *-ati* (у неким случајевима мјесто *-āti*).

¹⁵ Теже је са дужим сложеницама гдје су сви дијелови могли изворно имати нагласак: уп. *deš-u-dúj* '12', али *štár'vard'eš* '40' < *štár-vár-děš 'четири пута десет' (три нагласка?).

(уп. старе транзитивне суфиксе *-ar-*, *-av-*), нагласак се налази на крају, као у свим једноставним глаголима¹⁶.

Остали су глаголи настали из сложеница са глаголом **oʒel* ‘постаје’, који се још увијек употребљава као независан глагол у низу дијалеката, док је, рецимо, у калдерашком потпуно замијењен квазихомонимом *av’él* ‘долази’ (као и ‘биће; буде’).

Постоји мишљење да се облици глагола **oʒel* јављају у сложеницама попут калд. *kárd’ol* < **kerd-i-oʒel* досл. ‘урађен постаје’ само у презенту, док у глаголским придјевима, уп. *kárd’ilo*, на којима се заснивају облици претерита, крије се суфикс глаголских придјева < ср.-инд. *-illa* [Bubeník 2000: 214; Matras 2002: 141]. Оваква је реконструкција, чини се, бар у неким случајевима погрешна, уп. калд. *phaból*, прет. *phabuló* ‘горјети’, гдје се види други дио сложенице < **ul-o* (?). Облици типа *kárd’ilo* лакше се изводе из комбинације **-ǰ + *ul-o* > **-ǰul-o-* > **-ǰil-o* (што је ваљда сасвим правилно фонетски). У сваком случају, биће да су облици обају времена изграђени из истих компонената, тим прије што је партицип *uló* ‘постао’ посвједочен у низу дијалеката (на примјер, у кримском).

Ове сложенице творе се од партиципа активних глагола и од придјева. У сљедећим таблицама наводимо облике сложених глагола: през.3.јд.; партицип м.јд. и мн. (који служе и као лични облици, у супротном случају наводимо претерит).

Од партиципа активних глагола:

‘бити тучен’

калд.	румел.	крим.	лотф.	рускором.
<i>márd’ol</i>	<i>márgħi ol, -ovel</i>	<i>мардџџ</i>		
<i>márd’ilo</i>	<i>márgħi(ni)lo</i>	<i>мардилó</i>	нема	нема
<i>márd’ile</i>	<i>márgħi(ni)le</i>	<i>мардилџ</i>		

‘бити заустављен’

калд.	румел.	крим.	лотф.	рускором.
<i>astárd’ol</i>	<i>astárgħiol</i>	<i>астардџџ</i>		
<i>astárd’ilo</i>	<i>astárgħi(ni)lo</i>	<i>астардило</i>	нема	нема
<i>astárd’ile</i>	<i>astárgħi(ni)le</i>	<i>астардилџ</i>		

Као што видимо, у калдерашком и румелијском нагласак је увијек на посљедњем слогу основе. У кримскоме мјесто нагласка, чини

¹⁶ То не значи да уопће не потичу од сложеница: у ствари су сви облици прошлог времена у новоиндијским језицима некадашње аналитичке конструкције. Нама су битне касније сложенице настале већ у ромском језику.

се, овиси о количини слогова: кад основа глагола садржи суфикс, он добија нагласак. Ево како изгледају глаголи од придјевâ са једно-сложном основом:

‘расти’ (уп. *baró* ‘велик’)

калд.	румел.	крим.	лотф.	рускором.
<i>bar’ól</i>	<i>bári ol, -ovel</i>	<i>барѐл</i>	<i>bārjól</i>	<i>барьѐла</i>
<i>bar’iló</i>	<i>bári(ni)lo</i>	<i>барилó</i>	<i>bārijá</i>	<i>бария</i>
<i>bar’ilé</i>	<i>bári(ni)le</i>	<i>барилэ</i>	<i>bārīné</i>	<i>баринэ</i>

Лотфитка има и алтернативне облике претерита: *bārijándija*, *bārijándīne* (сличне облике имају и неки рускоромски говори). Румелијски опет показује нагласак на основи (коријену), док калдерашки има у свим глаголима овог типа дочетни нагласак. Нагласак императива ових глагола (јд. и мн.):

калд.	румел.	крим.	лотф.	рускором.
<i>bar’ú</i>	<i>*báriov</i>	<i>барѐ</i>	<i>bārjó(v)</i>	<i>барьѐв</i>
<i>bar’ón</i>	<i>*bári on, -oven</i>	<i>барѐн</i>	<i>bārjón</i>	<i>барьѐн</i>

Једино кримски има нагласак на коријену (и у мн.). Кримски има неколико глагола овог типа са изузетном „помичном парадигмом“¹⁷:

<i>tǎrdǎl</i> ,	<i>tǎrdiló</i>	‘стајати’
<i>náshǎl</i> ,	<i>nashiló</i>	‘лијегати’
<i>náshol</i> ,	<i>nashýló</i>	‘приближавати се’ ¹⁸

За разлику од већине дијалеката, калдерашки има посебан тип за глаголе изведене од придјевâ са вишесложним основама, уп.:

‘богатити се’ (уп. *barvaló* ‘богат’)

калд.	румел.	крим.	лотф.	рускором.
<i>barváv ol, -el</i>	<i>baraváli ol, -ovel</i>	<i>барвáлѐл</i>	<i>barvaʒól</i>	<i>барвалѐл</i>
<i>barvájlo</i>	<i>baraváli(ni)lo</i>	<i>барвáлило</i>	<i>barválija</i>	<i>барвáлыя</i>
<i>barvájle</i>	<i>baraváli(ni)le</i>	<i>барвáлилэ</i>	<i>barvālīne</i>	<i>барвáлынэ</i>

Лотфитка и ту има двије варијанте са различитим мјестом нагласка: јд. *barválija*, *barvālīne*, мн. *barvaʒá(n)dija*, *barvaʒá(n)dīne*.

¹⁷ Постоји један глагол другог типа са помичним нагласком: *úshel*, *ushinó* ‘уставити’.

¹⁸ Уп. сличне изузетке у руском калд. који се наводе у рјечнику [Деметер, Деметер 1990]: *nándovav*, *nandilém* ‘обнаживати се’; *bándjovav*, *bandilém* ‘савијати се’; *nátǎl*, *natilyás* ‘гноити се, зрети’; *xálǎl*, *halilyás* ‘хабати се’; *tándǎl*, *tandilyás* ‘сужавати се’. Према нашим подацима, ти се облици не потврђују ни у једном руском калдерашком говору.

Сви остали дијалекти у партиципу (= претерит) имају нагласак на суфиксу придјева *-á(l)-*. У презенту је у лотф. и рускором. поопћен нагласак на наставку (као и у свим осталим глаголима). Калдерашки облици нису праромски, што се види по новом суфиксу *-v-* (према *avel?*) умјесто *-l-*; вјероватно су такви облици настали уједначењем двају типова изведеница: од придјева на *-aló* одн. *-anó*, уп. *purávol* (или *purávèl*) од *puranó* 'стар' (уп. рускором. *пурáньян* 'остарио си' [подаци Л. Черенкова]). Калдерашки партицип *barvájlo* се изводи из облика **barvájilo* 'обогадио се' < **barvánilo*, који је ваљда замијенио старији облик **barvalilo* (уп. правилно *purájlo* < **puránilo*).

Исти облици су карактеристични за нетранзитивне глаголе чији презент наставља староиндијске облике (< *-aya-*?), док партицип потиче од старих активних партиципа плус партицип **ulo*.¹⁹ Као и у претходном типу, у рускором. и лотф. уведен је суфикс *-n-* умјесто *-l-* (тако у свим глаголима):

'храмати' (румел. 'смијати се')

калд.	румел.	крим.	лотф.	рускором.
<i>langál</i>	<i>asál</i>	<i>лангáл</i>	<i>langál</i>	<i>лангáл</i>
<i>langájlo</i>	<i>asánilo</i>	<i>лангáнило</i>	<i>langá(n)dija</i>	<i>лангáндыя</i>
<i>langájle</i>	<i>asánile</i>	<i>лангáнилэ</i>	<i>langá(n)dīne</i>	<i>лангáндынэ</i>

Кримски има и алтернативне партиципе: *лангавнó*, *лангавнэ*. Као што већ споменуемо, транзитивни глаголи овог типа нису сложене, дакле имају нормалне облике претерита са дочетним нагласком. Једино у кримском су се измијешали са нетранзитивним типом:

'исмијавати' (рускором. 'смијати се')

калд.	румел.	крим.	лотф.	рускором.
<i>prasál</i>	<i>prasál</i>	<i>прасáл</i>	<i>prasál</i>	<i>сал</i>
<i>prasajá(s)</i>	<i>prasaníás</i>	<i>прасáнило</i>	<i>prasandžá</i>	<i>сандя[-нэ]</i>
<i>prasajé</i>	<i>prasaníás</i>	<i>прасáнилэ</i>	<i>prasandlé</i>	<i>сандлэ[-нэ]</i>

Кримски и ту има и алтернативне партиципе: *прасавнó*, *прасавнэ*.

Нагласна шароликост приказаних облика очито потиче од разних уједначења у оквирима појединих дијалеката. Одмах видимо да само у румелијским сложеницама, уп. *márgchio(ve)l*, прет. *márg(h)(in)ilo*; *báριο(ve)l*, прет. *bári(ni)lo*, нагласак увијек стоји на првом дијелу (дакле на трећем слогу од краја ријечи, или на четвртном ако се изговара *-in-*). Праспати саопћава: „Pour former le v[erbe] pass[if], *uváva* ne s'unit qu'aux part[icipes] des verbes ... L'accent du part[icipe] est con-

¹⁹ Ту би се, наравно, могло говорити и о суфиксу *-illa*.

stamment transporté de la dernière à la pénultième. Cette règle n'a point d'exceptions, et l'uniformité de cette transportation, est remarquable dans la bouche de gens si ignorants“ [Paspati 1870: 109]²⁰. У калдерашком је нагласак на крају првог дијела, уп. *màrd'ol*, прет. *màrd'ilo*, осим у глаголима од једносложних придјева, уп. *bar'òl*, прет. *bar'ilò*, што изгледа морфолошки условљено. Једино у кримском постоји фонетски услов: нагласак зависи од броја слогова, уп. *барéл*, *мардéл*, али *барвáлэл*. Нагласак рускором. и лотф. облика (којима ови дијалекти располажу) поклапа се са кримским (бар у претериту).

То значи да је можда могуће наћи фонетско објашњење за калдерашки и румелијски нагласак. У румелијским облицима се јавља факултативна морфема *-in-* (вјерујемо ли аутору описа, који иначе за њу каже да је доста ријетка). У придјевима је она сигурно секундарна, док у партиципима може бити изворна. У калдерашком, на примјер, сви глаголи имају, осим обичног партиципа (уп. *mardó* 'бијен') још непромјенљив облик на *-ino* који се употребљава у 3. лицу у иреалним контекстима: *t'e-mard'ino* 'ако би ударио', *t'e-dikh'inó* 'ако би видио' (ж. и мн. исто). С обзиром да су такви облици незамисливи за придјеве и да сви пасивни глаголи (осим оних изведених од кратких придјева) имају *-n-* у партиципу (**langanilo*, **daranilo*, **barvanilo*), можемо хипотетички изводити *márdilo* < **mard-in-ilo*, што би било правилно фонетски. Само се такви облици очекују у пасивним глаголима основаним на партиципу *d'ino* (на сложеницама), уп. *bóld'ol* 'врти се' < **bóldijouel* < **bol-din-ǰ-ouel*, *bóld'ilo* < **bol-din-ilo*.

Наравно да је ово само једна од могућности, али на тај начин можемо свести разлике у мјесту нагласка на чисто фонетску разину, ако претпоставимо да је у дотичним сложеницама оно зависило од броја слогова. Дакле, реконструирамо два низа могућих облика:

презент		партицип	
без <i>*-in-</i>	са <i>*-in-</i>	без <i>*-in-</i>	са <i>*-in-</i>
<i>*bár-ǰ-ouél</i>	?	<i>*bár-ǰ-uló</i>	?
<i>*baru.ál-ǰ-ouél</i>		<i>*baru.ál-ǰ-uló</i>	
<i>*kér.d-ǰ-ouél</i>	<i>*kér.d-in-ǰ-ouél</i>	<i>*kér-d-ǰ-uló</i>	<i>*kér-d-in-ǰ-uló</i>
	<i>*ból-din-ǰ-ouél</i>		<i>*ból-din-ǰ-uló</i>
<i>*ast.ár.d-ǰ-ouél</i>	<i>*ast.ár.d-in-ǰ-ouél</i>	<i>*ast.ár.d-ǰ-uló</i>	<i>*ast.ár.d-in-ǰ-uló</i>
<i>*lang.á.l</i>		<i>*lang.án(d)-ǰ-uló</i>	
<i>*dikh(l)-ǰ-ouél</i>	<i>*dikh(l)-in-ǰ-ouél</i>	<i>*dikh(l)-ǰ-uló</i>	<i>*dikh(l)-in-ǰ-uló</i>

²⁰ Овакве напомене аутора несумњиво одговарају духу времена, уп. још: „On doit se méfier des règles dans une langue aussi pauvre que la Tch[inghianée] et se rappeler des variations de la langue parlée par des gens ignorants et illettrés“ [Paspati 1870:95].

Онда би се у једним дијалектима поопћили облици без **-in-* (кримски), у другима облици са **-in-* (калдерашки), а у трећима би остале обје варијанте: уп. румелијски, гдје би се факултативно **-in-* продрло чак у придјевске глаголе попут *bári(ni)lo*. Ако је ова логика прихватљива, онда је могуће да остатке таквог стања налазимо у кримскоме:

<i>дикхлѐл</i> ,	<i>дикхлiló</i>	‘быть под присмотром’
<i>дикхiнóѐл</i> ,	<i>дикхiндило</i>	‘виднеться’ (са <i>-d-</i> !)

а калдерашки би се нагласак могао објаснити стезањем: **ker-d-in-ḡ* > **kér-d-ḡi-*; **dikh(l)-in-ḡ* > *dikhḡi-* (уп. *kárla* поред *kərála* ‘ради’).

Онда бисмо могли додати треће правило ритмичког нагласка сложеница²¹:

* ‘ ‘	> *	‘ —	:	<i>*bár-ḡ-ou</i>	>	<i>*bár-ḡ-ou</i> (имп.)
* ‘ — ‘	> *	— — ‘	:	<i>*kál-ḡ-ouél</i>	>	<i>*kal-ḡ-ouél</i>
* — ‘ — ‘	> *	— ‘ — —	:	<i>*barḡ.ál-ḡ-ulo</i>	>	<i>*barḡ.ál-ḡ-ulo</i>
				(калд. <i>*ker-d-in-ḡ-ouél</i>	> <i>*kér-d-ḡ-ouél</i>)	

Наравно, у том бисмо случају били приморани да полазимо од придјевâ и партиципâ без наставка *-o* < **-au* < **-aka*, што није сасвим невјероватно, јер се такви придјеви чувају до дандас (уп. калд. *nasúl* ‘зао’, *iván(d)* ‘влажан’, поред *ivandó*). Што се пак тиче партиципâ, могуће је замислити старе облике попут **kerd-in(d)* → **kerdinó* који би управо значио ‘урадивши, који је урадио’²².

Наша умјетна и произвољна реконструкција „ритмичког закона“ нема превише историјског смисла као таква, али њој можда пружа подршку једна занимљива особина акцентуације синтактичких скупина. У неким се дијалектима нагласак понаша нетривијално не само у правим сложеницама, него и у комбинацијама придјев + именица.

Аутор уџбеника сјеверноамеричкога калдерашког²³ Р. Ли наводи правило: „when the possessive pronoun (or adjective) is used attributively it takes the penultimate stress (*múrro*) and when used predicatively takes the stress on the last or ultimate vowel (*murro*). But there is no iron-

²¹ Овом правилу противрјечи наведени глагол калд. *mothól* ‘прича’ (види горе).

²² О развоју сличних облика уп. [Bubeník, Hübschmannová 1998: 35].

²³ Који је иначе доста прескриптиван, што значи да се аутор (Калдераш из Канаде) не труди да пружи објективну слику појединог говора, него ствара нешто попут „опћекалдерашког“. Ипак је несумњиво да акцентуација коју он описује одражава нагласни систем његовог матерњег говора који је научио у калдерашкој (или барем влашкој) средини.

bound rule for this ... *kodo* — a demonstrative adjective used attributively ... has stress on the last vowel.“ [Lee 2005: 27]²⁴. Ево неколико илустрација овог правила из уџбеника и рјечникâ истог аутора [Lee 2010; Lee 2011] (према ауторовом правопису, одсутношћу знака се биљежи дочетни нагласак, дакле *amaro* = *amaró*):

Godó si amaro.

‘That is ours’

Savo si tíro?

‘Which one is yours?’

Wo si amáro Rrôm o baro.

‘He is our important Rom’

Kodo mobíli si murro.

‘That car is mine’

Wo si o Rrôm o barvalo.

‘He is the Rom, the rich one’

Kodo mobíli si murro.

‘That car is mine’

Tíro mobíli si avri.

‘Your car is outside.’

Amáre báre Rrôm aven.

‘Our important men are attending’

Múrro dad avel.

‘My father is coming’

Wo si o bárvalo Rrom.

‘He is the rich Rom’

Очито је да наведено правило није сасвим тачно, јер, за разлику од пара *amaró* : *amáro*, у пару *barvaló* : *bárvalo* нагласак прескаче не на претпоследњи слог, него баш на први. Иначе, ово правило, судећи према бројним примјерима, дјелује доста досљедно. Дакле, имамо четири типа случајева:

- 1) само посљедњи слог — *kodó* (*godó*, *kadó* и остале показне замјенице), никад ***kódo* и сл.; исто тако *shukár* ‘beautiful’, *gogvavér* ‘intelligent’ и остали малобројни придјиви на сугласник;
- 2) само непосредњи слог — *zéleno* ‘green’, *xolyárico* ‘angry’, *skúrto* ‘short’;
- 3) посљедњи слог : први слог — *baró* : *báro* ‘big’, *barvaló* : *bárvalo* ‘rich’, *baxtaló* : *báxtalo* ‘lucky’ (уп. *báxtalo-báiyero* ‘amulet’);
- 4) посљедњи слог : претпоследњи слог — *amaró* : *amáro* ‘наш’; *tumaró* : *tumáro* ‘ваш’ и ваљда ништа више (али овдје спадају и сви двосложни придјиви).

²⁴ Настављамо цитат: „Romani is an oral, non-literary language and native speakers follow a rhythmic pattern common in folk tales and rhetorical Romani used in the Kris-Romani (Assembly [sic!] of Elders) which is almost impossible to define by textbook rules devised for literary languages“. Овај цитат доказује да је Лијев приступ акцентуацији далек од знанствене строгости, што сигурно свједочи о природности његовог описа.

У очи упада једна особина: фреквентност прескакања нагласка зависи од мјеста нагласка у слиједећој именици, уп. (нпр. *love* = *lové*):

<i>baro</i>	<i>báro-ges</i>	‘feast day’
	<i>báro-kar</i>	‘erect penis’
	<i>báro-muj</i>	‘loudmouth’
	<i>bári-yag</i>	‘big bonfire’
	<i>baró-gazho</i>	‘big man, boss’
	<i>baró-shoro</i>	‘ostentatious lout’
	<i>barí-papin</i>	‘swan’
	<i>bare love</i>	‘big monies’
<i>kalo</i>	<i>káli baxt</i>	‘tragic fate’
	<i>kálo kher</i>	‘cursed house’
	<i>kálo tráyo</i>	‘miserable life’
	<i>kalé-yakhêngo</i>	‘dark-eyed’
	<i>kaló-kanrro</i>	‘blackthorn’
	<i>kali gili</i>	‘tragic song’
<i>pherdo</i>	<i>phérdo shon</i>	‘full moon’
	<i>...pherdo poránsa</i>	‘...stuffed with feathers.’

Још неколико примјера са придјевом *pherdo* ‘пун’:

O kámpo si phérdo shobolányá. ‘The (refugee) camp is infested with rats.’

E púshka nai pherdi. (предик.) ‘The gun is not loaded.’

Pherdo love si. ‘He’s loaded with money.’

Биљежење нагласка код Лија у неким је случајевима двосмислено. Не разумије се, на примјер, да ли читава сложеница *baró-shoro* има само један наглашен слог или и други њен дио има свој нагласак (као у изразима од двије одвојене ријечи попут *bare love*). У сваком случају, очигледно је да је ово правило у говору Лија синхроно, уп. *báro-shâto* ‘big shot’, мада има и изнимака, уп. *baró-barr* ‘boulder’, *baró-drom* ‘highway’, *kali-yakh* ‘black eye’ (ако је ту придјев наглашен), *káli daimánta* ‘hematite black diamond’ и др.

Што се тиче придјевских замјеница које у руском калдерашком имају изузетан коријенски нагласак (види горе), код Лија налазимо:

sórró ‘all’ (као и у рус. калд., никад у предикативној улози)

savorro, *savorre* ‘each male, everybody’ (дакле с дочетним нагласком; руски калдерашки нема једину)

kólkorro/kórrkorro ‘alone; self’ (само тако у примјерима)

Вриједне податке нам пружа Ф. Миклошић из буковинског влашког говора (сличног калдерашком дијалекту) [Miklosich V], чији је нагласни систем скоро истовјетан руском калдерашком. Али тај говор има:

<i>kórkoro, korkoró</i>	‘selbst, alein’
<i>saoró, saǔró, sáǔro, soró</i>	‘aller, ganz’
<i>pherdó, phérdo</i>	‘voll’

Правило избора мјеста нагласка у комбинацијама придјева и именице („прескакање“) на први поглед изгледа као локална иновација Лијева говора, будући да оно није забиљежено у осталим калдерашким говорима²⁵. Тај се утисак оповргава назочношћу малтене истог правила у дијалекту велшких Рома, који је описао Џ. Сампсон (данас је тај дијалекат мртв).

Сампсон вели да именице и придјеви (укључујући придјевске замјенице) у предикативној²⁶ улози углавном имају дочетни нагласак, док у атрибутивној улози могу имати нагласак на коријену. Изгледа да мјесто нагласка у именицама не утиче на акценатско понашање придјева [Sampson 1926: 23–27]:

<i>ǫurō</i>	<i>ō ǫurō mūrš</i>	‘the old man’
	<i>ǫuró gyas ō mūrš</i>	‘the man grew old’
<i>ǫagerdō</i>	<i>ō ǫagerdō korō</i>	‘the broken cup’
	<i>ō korō si ǫagerdó</i>	‘the cup is broken’
<i>tārnō</i>	<i>ō tārnē čavé</i>	‘the young children’
	<i>tārné s’ō čavé</i>	‘the children are young’
<i>kokorō</i>	<i>ō kókorō drom</i>	‘the only road’
	<i>ī rāní kokorí</i>	‘It is the lady herself’
<i>vavēr</i>	<i>ak’ī vavēr čtoχ! jā mē pālē te lā ī vavér</i>	‘Here is the other shoe! I will return to fetch its fellow’

---

²⁵ Код руских Калдераша оно јачачно не постоји (моја грађа); требало би да се боље истраже румунски и српски говори (мада, рецимо, код Калдераша у Панчеву и у Зрењанину нисам чуо ништа слично томе). Вјероватноћа постојања таквих говора у Србији слиједи из тога да Лијев говор сигурно потиче, барем дјелимично, из неког српског краја (за разлику од већине руских Калдераша, у чији су говор сви србизми сигурно дошли преко банатских дијалеката румунскога).

²⁶ Аутор мисли само на положај придјева, не на његову синтактичку функцију.

Исто важи за суфиксалне придјеве (уп. мјесто нагласка):
devéłkanō ‘divine’, *bī-báχtalō* ‘unlucky’, *púrikanō* ‘old-fashioned’, уп.:

púrikanī šī-lī ‘she is an old-fashioned (child)’

Исто у позајмљеним придјевима, уп. *zelanō* (*zélanō?):

kekār jala zelanī ‘it never grows green’

Прескакања има и у тросложним показним замјеницама:

akava, *odóva dives kī* ‘*káva dives*’ ‘from that day to this’
okova, *sār loló sār* ‘*kovā*’ ‘as red as that’
odova

Присвојне замјенице *mīrō* ‘my’, *tīrō* ‘thy’ показују исто прескакање, што важи и за облик *mārō* ‘our’ са губљењем првог слога, за разлику од пуних облика *amārō*, *tumārō* ‘your’ који имају исти нагласак у свим положајима (чудно!).

Колико је у велшком систему ново, а колико наслијеђено, тешко је рећи. Можемо ипак стећи барем приближно разумијевање ситуације ако упоредимо грађу наведених дијалеката.

Јасно је, примјерице, да у показним замјеницама **(k)a-da-ya* (калд. *kadavá*, *kadó*), **(k)a-ka-ya* (калд. *kakavá*, *kakó*) ‘овај, тај’ и **(k)o-do-ya* (калд. *kodová*, *kodó*), **(k)o-ko-ya* (калд. *kuková*, *kukó*) ‘тај, онај’ прескакање је ограничено за два посљедња слога, што објашњава одсуство облика ***kódo*, ***gódo* и сл. у Лија. У руским калдерашким говорима постоје само облици на *-ó*, , док се у српским користе једни поред других [Boretzky 1994: 54]. Измјена **-aya* > *-o* је била фонетска (спроведена је досљедно у блискосродном ловарском дијалекту), вјероватно је зависила од нагласка, дакле само **-áya* > *-o*, уп. у ловарском дијалекту: *xávas* > *xós* ‘јеђах’; *xáva* > *xó* ‘појешћу’, али *aván* ‘долазим; бићу’ (не ***ov*) [више примјера у: Смирнова-Сеславинская, Цветков 2009: 330, 333]. То значи да је прескакање дјеловало као фонетско правило на раном стадију влашког (претка калдерашког и ловарског) прије стезања **áya* > *-ó*, а након стезања су нагласне варијанте ових замјеница лексикализоване:

kakavá < **kakaṽá*, уп. велш. *akavá*
kakó < **kakáya*, уп. велш. *akáva*

Исто тако нагласак не прескаче лијево од другог слога у *amaro* ‘наш’ и *tumaro* ‘ваш’.

У руском калдерашком се поопћио коријенски нагласак (изворно глаголског) придјева *pherdo*, сигурно због честе употребе у изразима

попут *vádra ph'érdo páj* 'вједро напуњено водом', *ph'érdo řóm* 'пуно Рома' (тако се и данас најчешће употребљава). Исто важи за придјевску замјеницу *sóřo* 'цио', а можда и за *sávořǎ* 'сви', *kórkořo* 'сáм'²⁷.

Хтјели смо показати да у акцентуацији старих сложеница и у синтактичким скупинама у различитим дијалектима дјелују слична правила. Је ли то иста појава, тешко је рећи. Та подударност, наравно, може бити случајна, али, ако није, можда треба да је изводимо из неког древног стања. Чини се да ова два правила имају заједничку црту: слабо се толеришу два нагласка редом, уп. Ли *[baró]shoro* (= *baró šoró*), *báro-ges* (= *báro d'és*). Говор Лија се у овоме не поклапа с велшким, гдје придјевски испред именица никад немају нагласак на наставку *-o*.

Што се тиче природе описаног прескакања у придјевима, није јасно које је у њима било изворно мјесто нагласка: је ли то била (1) ретракција са наставка придјева у положају испред првог наглашеног слога именице (што се може тумачити и као губљење нагласка па онда секундарно истицање првог слога скупине), или је можда боље реконструисати (2) изворно слободан нагласак (у неким случајевима на првом слогу) па онда помак удесно на отворен посљедњи слог придјева, кад одмах не слиједи наглашен слог? Имамо дакле двије могућности:

(1)	<i>*barvaló řóm</i>	>	<i>*barvalo řóm</i> (као <i>*bariouél</i>)	>	<i>bárvalo řóm</i> ²⁸
	<i>*baró šeró</i>		(нема ретракције)		> <i>baró šeró</i> ²⁹
(2)	<i>*bárvalo řóm</i>		(нема помака)		> <i>bárvalo řóm</i>
	<i>*báro šeró</i>		(помак)		> <i>baró šeró</i>

²⁷ Семантичке потешкоће (ове ријечи се у калдерашком скоро не користе у атрибутивној улози) можемо хипотетички објаснити промјеном њихове употребе у влашким дијалектима под славенским утицајем (уп. срп.-хрв. *sám*), док би стара употреба била, на примјер, велш. *ō kókorō drom* 'the only road'. Што се тиче *savořo/savořǎ*, није јасно колико је тај облик стар: у већини дијалеката имамо *saró*, *-i*, *-é* који се користи и атрибутивно. С морфолошке тачке гледишта у ријечи *kór[r]korro* имамо редупликацију; још један примјер редупликације је *pálpale* 'назад', уп. *pále* 'поново' (значење грч. *páli*, но уп. правилно, али ваљда nestalo **palé* 'позади').

²⁸ Са секундарним почетним нагласком на придјеву (јер се скупина није лексикализовала као сложеница).

²⁹ Према правилима нагласка сложеница, требало би да буде *baró-šero* (без нагласка на крају). Не знамо постоји ли таква варијанта код Лија, јер он не биљежи нагласак у таквим случајевима (види горе). Иначе је сасвим нормално да именица чува власти нагласак (јер се скупина није лексикализовала као сложеница).

Прво тумачење не објашњава посебне случајеве типа *amáro* (не ***ámaro*), *(k)akáva* (не *** (k)ákava*) и *šukár* (не ***šúkar*, мада се ту можда ради о структури слога).

Друго тумачење је могуће само ако прихватимо да су се ове промјене десиле у предевропско доба, јер у њима не учествују позајмљени придјевни, уп. калд. *zál'eno*, никад ***zál'enó*. У већини би се дијалеката онда касније поопћио дочетни нагласак наслијеђених придјева. Нагласак велш. *zelanó*, *zelaní* је ваљда у сваком случају секундаран због очито секундарног наставка: позајмљени придјевни у осталим дијалектима немају посебне облике за женски род.

Трећа могућност јест да је све то резултат независних утицаја различитих језика у различита доба³⁰ или нека типолошки проширена појава у оквиру реченичног ритма.³¹

Можда је било и помака и ретракција, што је сад, чини се, немогуће утврдити. Можемо дакле закључити да је у праромском (прије позајмљивања европских ријечи) мјесто нагласка зависило само (или скоро само)³² од структуре ријечи: једино су сложенице добијале нетривијалан нагласак. Ако реконструишемо помак нагласка удесно у скупинама придјев + именица, можемо хипотетички расподијелити ромске дијалекте са слободним нагласком на три групе према резултатима фиксације помака (тј. поопћења дочетног нагласка придјева у свим положајима) и поопћења помака на позајмљене придјеве (I — дијалекти типа руског калд., рускором., румел. и већине других; II — калдерашки говор Лија; III — велшки):

	I	II	III
избор мјеста нагласка сложеница	да	да	да
помак удесно на отворен слог	да	да	да
фиксација помака	да	не	не
поопћење помака на све придјеве	не	не	да

Што се тиче самог „ритмичког закона“, тј. различитог понашања нагласка у тросложним одн. четворосложним сложеницама, треба признати да он не објашњава све разлике између дијалеката, уп.:

³⁰ Тако мисли Ј. Матрас, који наводи Сампсонов примјер *kóva* : *ková* [Matras 2002: 64]. Али он ваљда није узео у обзир Лијеве радове који тада нису били изашли из тиска.

³¹ Уп. енгл. *nineteen* и *ninetéen* са главним нагласком овисним о нагласку следеће ријечи. Захвалан сам Давиду Мандићу на овој опасци.

³² Уп. споменуте изузетке у кримском.

калд.	рускором.	велш.	
<i>savó</i>	<i>савó</i>	<i>sávo</i>	‘какав, који’
<i>kasavó</i>	<i>адáсаво</i>	<i>oĵasavō, akyásavō</i>	‘такав, овакав’

Ту би се могао реконструисати изворни облик *sávo, па онда ритмички нагласак у дотичним тросложним и четворосложним сложенацима плус помак *sávo > *savó* (не у велшком), што ипак не објашњава калдерашки нагласак *kasavó*. Слична умјетна (и понекад незадовољавајућа) рјешења су могућа и у другим спорним случајевима (иначе врло малобројним), али уп. рускором. *ададывџс* ‘данас’, што противрјечи нашем моделу (за разлику од калд. *ad'és* < **á(у)-diúés*, што би било очекивано).

Изгледа да је у ромском нагласном систему (барем гледе мјеста нагласка) тешко тражити трагове старе индијске акцентуације. Једини могући извор дубље реконструкције представљају дужине, сачуване у низу дијалеката, које се, узгред речено, дјелимично поклапају у велшком, код лотфитка и финских калеа, али то питање ће бити предмет посебног рада.

О некоторых особенностях цыганской акцентной системы

Резюме

В статье идет речь об акцентных системах цыганских диалектов, сохранивших разноместное ударение. Для иллюстрации дается краткое описание системы современных калдэрарских говоров в России. Как и в большинстве диалектов, ударение прямых форм имён (прилагательных и существительных) тривиально: доевропейские слова имеют ударение на конце основы, а европейские — на корне. Имеются исключения: несколько исконных местоимений-прилагательных и одно страдательное причастие показывают накоренное ударение. В глагольной системе ударение распределено морфологически: простые (в. т.ч. суффиксальные) глаголы ударяются на окончании, а исконно составные — на основе (в претерите может быть и окончательное ударение). Для объяснения этого распределения привлекаются данные других диалектов. В целом получается довольно пёстрая картина, которую трудно свести к чёткой реконструкции. Однако можно выявить правила, в какой-то степени объясняющие нетривиальное поведение ударения в составных глаголах: ударение, возможно, ставилось согласно определённомu «ритмическому закону», по-разному устранявшему ударение одного из двух компонентов в зависимости от количества слогов и расстояния между исходными ударениями. Далее приводится материал североамериканского калдэрарского говора, описанного Р. Ли, в котором действуют правила «перетяжки» ударений в синтаксических группах, состоящих из прилагательного и существительного. Подобная система засвидетельствована и в архаичном валлийском диалекте, описанном Дж. Сампсоном. Опираясь на сравнение этих диалектов, можно объяснить исключения в русском калдэрарском, представляющие, таким образом, остатки старого состояния, при котором ударение ставилось по-

разному в разных синтаксических контекстах. Делается предположение, что упомянутые правила ритмического ударения действовали в працыганском. Если так, то можно сделать вывод, что место ударения в диалектах цыганского языка в большинстве случаев вряд ли отражает какие-либо следы древнеиндийского состояния.

ЛИТЕРАТУРА

- Баранников, Сергиевский 1938: Цыганско-русский словарь / А. П. Баранников, М. В. Сергиевский. Москва, 1938.
- Boretzky 1994: Romani: Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar / Norbert Boretzky. Berlin, 1994.
- Bubeník, Hübschmannová 1998: *Deriving Inchoatives and Mediopassives in Slovak and Hungarian Romani* / Vít Bubeník & Milena Hübschmannová – Grazer Linguistische Studien 50 (Herbst 1998).
- Bubeník 2000: *Was Proto-Romani an ergative language?* / Vít Bubeník – Viktor Elšik & Yaron Matras (eds.), *Grammatical Relations in Romani. The Noun Phrase*. CILT 211, 205–227.
- Boretzky 1995: Die Entwicklung der Kopula im Romani / Norbert Boretzky – Grazer Linguistische Studien 45 (Frühjahr 1995).
- Boretzky, Igla 1994: Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südosteuropäischen Raum / Norbert Boretzky & Birgit Igla. Wiesbaden, 1994.
- Деметер, Деметер 1990: Цыганско-русский и русско-цыганский словарь (кэлдэрарский диалект) / Р. С. Деметер, П. С. Деметер, под редакцией Л. Н. Черенкова. Москва, 1990.
- Elšik, Hübschmannová, Šebková 1999: *The Southern Central (ahi-imperfect) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary* / Elšik, Viktor, Milena Hübschmannová & Hana Šebková – Dieter Halwachs & Florian Menz (Hrsg.), *Das österreichische Romani im europäischen Kontext*. Klagenfurt, 1999.
- Gjerdman, Ljungberg 1963: The language of the Swedish coppersmith gypsy Johan Dimitri Taikon; grammar, texts, vocabulary and English word-index / by Olof Gjerdman and Erik Ljungberg. Uppsala, 1963.
- Lee 2005: Learn Romani — Das-Düma Romanes / Ronald Lee. Toronto, 2005.
- Lee 2010: Romano Alavari: Karlderashitska-Inglezitska. Kalderash-English Dictionary / Ronald Lee. Toronto, 2010.
- Lee 2011: Romano Alavari: Inglezitska-Kalderashitska. English-Kalderash Dictionary / Ronald Lee. Toronto, 2011.
- Lindel, Thorbjörnsson-Djerf 2008: Ordbok över svensk romani. Resandefolkets språk och sånger / Lenny Lindell, Kenth Thorbjörnsson-Djerf, Gerd Carling. Stockholm, 2008.
- Mānušs 1997: Čigānu-latviešu-angļu etimoloģiskā vārdnīca un latviešu-čigānu vārdnīca / Leksa Mānuš, Jānis Neilands, Kārlis Rudevičs. Rīga, 1997.
- Miklosich I–V: Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas / Franz Xaver Ritter von Miklosich, 12 Tle. Wien, 1872–80.
- Matras 2004: Romani. A linguistic introduction / Yaron Matras. Cambridge, 2002.
- Ослон 2012: *Отражение древнеиндийского среднего рода в цыганском* / М. В. Ослон – Вопросы языкового родства. № 8. Москва, 2012, с. 93–100.
- Paspatis 1870: Études sur les Tchinghianés; ou, Bohémiens de l'Empire ottoman / Alexandre Paspatis. Constantinople, 1870.
- Sampson 1926: The Dialect of the Gypsies of Wales / John Sampson. Oxford, 1926.

- Смирнова-Сеславинская, Цветков 2009: *Грамматика цыганского языка (кэлдэраря и ловаря на основе языка ловаря)* / М. В. Смирнова-Сеславинская, Г.Н.Цветков – Межкультурная русско-цыганская коммуникация. Пособие для учителей общеобразовательных учреждений. Москва, 2009 (да се консултира само за ловарски).
- Шаповал 2007: Самоучитель цыганского языка (русска рома: северорусский диалект) / В. В. Шаповал. Москва, 2007.
- Tcherenkov 1999: *Eine kurzgefasste Grammatik des Russischen Kalderaš-Dialekts des Romani* / Lev N. Tcherenkov – Grazer Linguistische Studien 51 (Frühjahr 1999). Graz, 1999.
- Торопов 2003: Словарь языка крымских цыган / В. Г. Торопов. Москва, 2003.
- Торопов 2009: Crimean Roma. Language and Folklore / V. G. Toropov. Ivanovo, 2009.
- Valtonen 1972: Suomen murtalaiskielen etymologinen sanakirja. Tietolipas 69 / Pertti Valtonen. Helsinki, 1972.

Михаил Владимирович Ослон, Институт славистике РАН, Москва (Русија):
neoakut@gmail.com

Рад је рађен уз подршку Фондације фундаменталних лингвистичких истраживања:
<http://www.fli.ru>.